

Dostupnost vysokoškolských kvalifikačních prací: východiska pro další řešení

Martin Svoboda, Jan Bayer

Státní technická knihovna, Praha

M.Svoboda@stk.cz, J.Bayer@stk.cz

Úvod

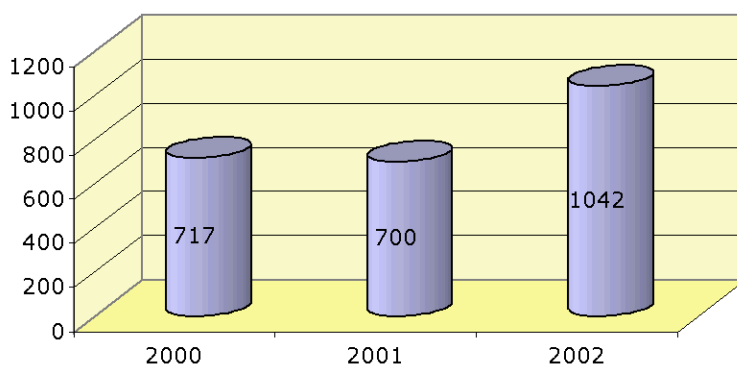
Smyslem našeho příspěvku je iniciovat diskusi, snad i vedoucí ke změnám, které by zase o trochu posunuly dostupnost vysokoškolských kvalifikačních prací směrem k evropským zvyklostem a standardům. Nebudeme se tu zabývat technickými řešeními systémů zajišťujících dostupnost na jednotlivých školách v Česku ani v zahraničí, tomu se věnují jiné příspěvky v této sérii.

Pod generický termín „vysokoškolské kvalifikační práce“ ražený pro potřebu tohoto příspěvku shrnujeme všechny práce, které vedou k přiznání titulu či hodnosti v průběhu vysokoškolského studia a další pedagogické a vědecké činnosti na škole. Budeme se tedy zabývat dostupností prací bakalářských, diplomových, rigorosních a disertačních. Docentská hodnost se asi spíše udílí na základě dlouhodobě významných výsledků než na základě specificky habilitační práce, i když zákon i tuto možnost připouští.

Znak kvality školy

V civilizovaných zemích je kvalita vysokoškolských kvalifikačních prací jedním z obecně uznávaných kritérií kvality školy, a proto je těmto pracem věnována značná pozornost, nejen samozřejmě z hlediska kvality obsahu, ale i z hlediska formálního a jejich publicity. Práce

bývají vydávány (někde i povinně) tiskem a jsou jak již řečeno chloubou školy. Situace v českých zemích je citelně odlišná. Státní technická knihovna převzala od Národní knihovny zpracovávání, uchovávání a zpřístupňování disertačních prací v roce 1999 a

přírůstky do fondu za minulé tři roky ukazuje graf. Je zřejmé, že vůči počtu disertačních prací obhájených na českých vysokých školách to je jen fragment. Překvapivý nárůst v roce 2002 není bohužel způsoben náhlým vzrůstem dodavatelské morálky, ale jednorázovým předáním několikaleté dávky dokumentů z jedné vysoké školy. O důvodech tak mizivého zájmu škol o zvýšení dostupnosti prací, na jejichž základě byly uděleny vědecké hodnosti, můžeme jenom spekulovat – a to se nehodí. Proto by bylo velmi žádoucí zjistit, jaké jsou skutečné příčiny tohoto neutěšeného stavu.

Vyhledávaný zdroj

Vedle toho, že jsou známkou kvality té které školy, jsou vysokoškolské kvalifikační práce přirozeně vyhledávaným informačním zdrojem, neboť již z definice by měly být výsledkem samostatné práce ať budoucích nebo již zkušených vědců, inženýrů, architektů či umělců. Krom toho, že kvalifikační práce by měly obsahovat nejčerstvější poznatky, často obsahují i pečlivě sestavené bibliografie. Proto jsou zajímavým zdrojem jak pro práci jiných týmů, tak i pro pouhé vytvoření jiných diplomových a podobných prací. Ač to nezní pěkně, není to nic tak špatného: studium a využívání poznatků, které sestavil někdo před námi, není samo o sobě zavrženíhodné, je to dokonce obvyklý postup vědecké práce – pokud ovšem jsou autorovi patřičně přiznány zásluhy.

Dostupnost

Problém dostupnosti má několik úrovní: jednak by bylo žádoucí moci na jednom místě zjistit kdo, kde a kdy zpracoval vysokoškolskou kvalifikační práci jakého druhu a na jaké téma, druhý krok je, kde je ta která práce uložena a zda dané místo předpokládá možnost práci půjčit a konečně třetí spočívá v tom, že rozhodnutí o tom, zda je možno práci půjčit, je v rukou autora. V Česku totiž v současné době vysokoškolské kvalifikační práce nejsou zveřejněná díla, a tak rozhodnutí o jejich půjčení je zcela v rukou autora – pokud škola nemá s autory děl uzavřenou smlouvu. O tom bude řeč níže.

O počtech a místech uložení vysokoškolských kvalifikačních prací neexistují systematicky shromažďované veřejné údaje. Výjimkou jsou už uvedené práce disertační, kde sice známe počty prací dodaných a přístupných v STK, nevíme ale kolik doktorátů bylo v tom kterém roce obhajováno. Ne, že by tato čísla nebyla zjištěitelná, není však žádné centrální místo, kde by je bylo možno snadno získat. Hrubou představu, jaký asi je způsob evidence, knihovnického zpracování a ukládání jednotlivých druhů prací, si lze vytvořit jen z víceméně náhodných zmínek v literatuře, z vystoupení na konferencích a podobně. Co se týká fyzického uložení, je praxe jednotlivých škol i fakult velmi různorodá, zdá se, že jsou zastoupeny všechny možnosti od celo-universitních systémů navázaných na knihovnu až po izolované evidence na jednotlivých katedrách bez doteku knihovníka. Co se týká informační dostupnosti, situace je podobně pestrá: víme, že existují celouniverzitní nebo fakultní knihovny, které dodávají STK záznamy „svých“ disertací pro systém SIGLE. O tom, jak jsou evidovány nebo i knihovnický zpracovány disertace ve zbývajících knihovnách, nemáme žádnou představu.

U ostatních druhů vysokoškolských kvalifikačních prací jsou možnosti dozvědět se o nich a případně je zápůjčkou získat ještě daleko omezenější.

EAGLE / SIGLE

EAGLE je European Association for Grey Literature Exploitation neboli Evropské asociace pro využívání šedé literatury, která provozuje SIGLE, což je System of Information for Grey Literature in Europe. Cílem systému je zpřístupnit šedou literaturu, tj. výzkumné a další zprávy, sborníky z konferencí, disertace a podobné druhy dokumentů, které se obtížně, pokud vůbec, dají najít na knižním trhu. Systém přijímá do databáze, provozované ve FIZ Karlsruhe, záznamy jen takových dokumentů, u nichž ten, kdo do databáze posílá záznamy, je schopen na požádání dodat samotný dokument či spíše jeho elektronickou verzi. EAGLE má 16 členů, převážně z rozvinutých evropských zemí, ale členy jsou i některé post-socialistické země. Česko zastupuje Knihovna Akademie věd ČR a Státní technická knihovna, hlavní podíl vstupu z KNAV představují (zatím potenciálně) výzkumné zprávy, STK odpovídá za dodávání záznamů disertací, které shromažďuje prostřednictvím Kooperčního systému pro šedou literaturu (KSŠL). Databáze SIGLE dnes obsahuje asi 800 tisíc záznamů, z toho téměř dvě třetiny jsou různé druhy zpráv a necelá třetina jsou disertace. Co se týká pokrytí oborů, jsou přírodní vědy, technika a společenské vědy přibližně v rovnováze 1:1:1. Podle země provenience je asi polovina dokumentů britských, čtvrtina německých, desetina z Francie a šest procent z Holandska, o zbývajících sedm procent se dělí ostatní členové (včetně např. Ruska). O využívání systému členy ani případně nečleny nejsou k dispozici žádné statistické údaje.

Záznamy SIGLE mají vlastní strukturu, poněkud vzdálenou MARCovským. Mimo jiné povinně obsahují překlad názvu disertace do angličtiny, žádoucí je anglický abstrakt a povinné je předmětové zpracování pomocí tematických kódů SIGLE. Vedle záznamů disertací, které sama zpracovává, zajišťuje Státní technická knihovna v rámci KSŠL potřebné větší či menší úpravy záznamů dodaných jinými knihovnami. Počet záznamů předaných do SIGLE představuje větší podíl z celkového počtu českých disertací než počet záznamů zpracovaných k disertacím dodaným STK, přesto je to stále fragment. Proč tomu tak je, nedovedeme odpovědět. Situace v KSŠL se přes systematické úsilí STK jen zvolna lepší, vskutku jen zvolna. Příčinou může být obtížný formát SIGLE, ale do něj záznamy může konvertovat a také konvertuje STK. Horší je schopnost STK doplňovat požadované prvky záznamu v angličtině, to je u obtížnějších disertací (a to by měly být všechny) skoro nemožné. Na překážku patrně bude i to, že proud dat je nejspíš jen jednosměrný: SIGLE jako placená služba je asi mnoha českým knihovnám nedostupná nebo ji pro její fragmentárnost považují za neekonomickou, a tak chybí motivace nevyužívaný zdroj doplňovat.

Právní rámec

Vznik a zpřístupnění vysokoškolských kvalifikačních prací je vymezeno dvěma právními normami. Je to jednak Zákon o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách) č. 111/1998 Sb. a Zákon o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) č. 121/2000

Sb. Zákon o vysokých školách popisuje k jakému účelu práce vznikají a určuje jejich náležitosti z hlediska průkazu relevance pro přiznání příslušného kvalifikačního stupně. Autorský zákon pak vymezuje pravidla pro zacházení s autorskými díly – jimiž vysokoškolské kvalifikační práce nepochybně jsou – z hlediska ochrany duševního vlastnictví. Pro účely zpřístupňování vysokoškolských kvalifikačních prací je podstatný §4, který se zabývá zveřejněním a vydáním díla. Jakmile je dílo zveřejněno natožpak vydáno, požívá autor přirozeně veškeré zákonné ochrany, nemůže však již bránit dalšímu šíření tedy ani půjčování díla.

Vysokoškolský zákon v §47 odst (4) říká: „Disertační práce musí obsahovat původní a uveřejněné výsledky nebo výsledky přijaté k uveřejnění“, požaduje tedy, aby autor, jemuž má být hodnost udělena, již nějaké publikované výsledky měl. O disertační práci samotné však zákon neříká nic. To je krok zpět proti vyhlášce České komise pro udělování vědeckých hodností¹, která platila do konce roku 2001, a která vyžadovala, aby obhajovaná práce byla před obhajobou veřejně vystavena², tedy zveřejněna. Navíc výše citovaná vyhláška určovala. že doktorská disertace musí být vydána tiskem (§6, odst (5)), kandidátská disertace „... *musí být vytištěna, jiným způsobem rozmnožena nebo napsána na stroji a svázána.*“ To dávalo institucím usilujícím o zlepšení dostupnosti u nich obhájených prací přece jen jakousi možnost oponovat snahám některých autorů o zabránění přístupu k jejich pracem.

Pro habilitační řízení dává zákon čtyři možnosti, pouze jednou z nich je (zákon o vysokých školách § 72 odst. 3) „tiskem vydaná monografie“. Ale jak již zmíněno, udělení hodnosti docenta není obvykle svázáno s konkrétní, k tomu účelu sepsanou prací, je daleko víc vyjádřením dlouhodobých pedagogických a vědeckých zásluh. Habilitační práce jako takové tedy jako specifická kategorie nejspíš ani neexistují.

Požadavek vypracování bakalářské, diplomové resp. rigorosní práce jako předpokladu udělení titulu stanoví vysokoškolský zákon v §46 odst. 5, resp. §45 odst. 3, resp. §46 odst. 3. V žádném z těchto paragrafů se však nepožaduje, aby práce sama byla zveřejněna, natož vydána. Námitce, že vydání práce je nákladná záležitost lze vcelku snadno čelit tím, že vydání neznamená nutně vytištění a knihařské zpracování. Vzhledem k tomu, že prakticky všechny tyto práce dnes vznikají v elektronické podobě, je zveřejnění a vydání na školním serveru záležitostí velmi přijatelných nákladů.

Závěr

Co se týká zajištění toho, aby přístup veřejnosti k obhájeným pracem nemohl být některými autory blokován, stačila by malá novelka vysokoškolského zákona, požadující, aby disertační a případně i bakalářská, diplomní i rigorosní práce byla **vydána**. To nemusí

¹ Vyhláška ČKVH č.64/1977 o řízení při udělování vědeckých hodností ve znění vyhlášky č. 187/1990 Sb.

² Předseda komise pro obhajoby oznámí nejpozději šest týdnů přede dnem obhajoby dobu a místo konání obhajoby... a současně jim zašle autoreferát se sdělením, kde se mohou s disertací seznámit... Každý, kdo má o zkoumanou problematiku a o obhajobu disertace zájem, může do disertace nahlížet, činit z ní poznámky a výpisy a podat písemně předsedovi komise pro obhajoby nejpozději v den obhajoby svůj posudek nebo vyjádření, popřípadě je při obhajobě ústně přednést; uchazeč je povinen k nim zaujmout stanovisko

znamenat nákladně, tiskem. Co se týká informační dostupnosti, možnosti na jediném místě se dozvědět zda na dané téma existuje nějaká disertační či jiná práce, nebo jakou práci obhájil ten a ten tam a tam, bylo by potřebné dohodnout se a v interních předpisech všech škol zakotvit povinnost nějaké centrální agentury vydání práce ohlásit včetně uvedení, kde je dokument dostupný a včetně závazku dokument fyzicky či elektronicky dodat. Alternativně si lze představit i centrální archiv s možností elektronického dodání. Kdyby se navíc podařilo, aby vysokoškolské kvalifikační práce byly v Česku v jednotném formátu a s metadaty podle světových standardů, bylo by to téměř vše, co si lze přát.

Je jasné, že toto není **jen** záležitost knihovníků. K tomu je především potřeba probudit zájem těch, kdo rozhodují o tom, jak má být instituce viděna zvenčí, kdo tvoří vnitřní předpisy škol. Je třeba přesvědčit je o tom, že zveřejnění výsledků pedagogické práce je nejlepší vizitkou školy. Bude-li shoda v principu, neměl by být velký problém při vhodné příležitosti drobně novelizovat vysokoškolský zákon. Hlavní překážka všech novel, totiž ekonomická náročnost navrhované změny, tady odpadá.

Ostatní už je snadné, je to jen práce a navíc: nejsme první, máme odkud tvůrčím způsobem opisovat – o tom víc v dalších příspěvcích této série. Bylo by velmi prozíravé shodnout se včas a zvolit v Česku standardní technické řešení – na mysli mám formát vysokoškolské kvalifikační práce samotné i jejích metadat – platné pro všechny školy. Do té doby by bylo žádoucí dobrovolně přispívat do KSSL, aby se zaběhl systém dodávání alespoň metadat. Státní technická knihovna cítí za agendu disertací odpovědnost a je ochotná angažovat se i ve věci sladěného postupu u dalších vysokoškolských kvalifikačních prací.